

УДК 811.161.2:81'37

DOI <https://doi.org/10.32447/2663-340X-2020-8.26>

СЕМАНТИЧНА ДИСТРИБУЦІЯ БІАСПЕКТИВІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стовбур Любов Миколаївна

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Запорізького національного університету
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна

Дієслівна ланка є важливим складником у системі номінативних засобів сучасної української мови. Однією з найважливіших особливостей дієслів, порівняно з іншими частинами мови, є надзвичайно широкий діапазон позначуваної ними семантики. Тому диференціація дієслівної лексики на лексико-семантичні групи та їх усебічний семантично-синтаксичний аналіз є важливим для упорядкування дієслівної системи української мови. У сучасному мовознавстві все більше уваги приділяють вивченню особливостей дієслівних лексем як реченнєвотвірних одиниць, адже семантична структура дієслова загалом проєктує організацію усього речення. Граматичні категорії дієслова по-різному характеризують перебіг дій, процесів та перебування в станах. Власне дієслівні категорії – це семантично мотивовані граматичні категорії, що мають підґрунтя в плані лінгвістичної онтології, формуються в дієслові й найповніше відображають його семантично-граматичну природу. До них належать категорії часу, способу та виду. У традиційній граматиці вид визначали переважно як основну морфологічну чи як загально дієслівну граматичну категорію, тому що він властивий усім дієслівним утворенням і формам: у певному контексті кожна форма виражає значення або недоконаного, або доконаного виду.

Вид – граматична категорія дієслова, що виступає як центральна щодо більш загальної дієслівної категорії – аспектуальності. Аспект дії безпосередньо пов'язаний із семантикою дієслова, значення якого детерміновані всім граматичним ладом мови і системою семантично-парадигматичних лексичних зв'язків. Складність визначення місця аспекту дії (ширше акціональності) у системі дієслівних категорій пояснюється тим, що в них перетинаються лексичні, словотвірні і граматичні особливості, між якими не завжди видається можливим провести чітку межу. Найпоширенішим є тлумачення акціональності як семантичної категорії, оскільки роди дії не є словотвірними категоріями, хоча окремі з них характеризуються тими чи тими морфемами.

Категорія виду реалізується двома грамамами – доконаного й недоконаного виду. Українська мова послуговується рядом дієслів, у яких та сама основа може одночасно виражати значення доконаного й недоконаного виду, через що їх називають двовидовими дієсловами або біаспективами. Питання, пов'язані з вивченням біаспективів, є надзвичайно актуальними й малодослідженими. У пропонованій розвідці зроблена спроба висвітлити семантичну дистрибуцію біаспективів української мови.

***Ключові слова:** категорія виду, двовидові дієслова, біаспективи, контекст, семантика, семантична група, дистрибуція.*

Постановка проблеми та обґрунтування її актуальності. Протягом ХХ сторіччя в український мовний ужиток увійшло багато дієслів іншомовного походження (із західноєвропейських мов), які кваліфікуються як двовидові або біаспективи. Більшість цих дієслів словники фіксують після першої чверті ХХ сторіччя. Їхня початкова словникова форма – інфінітив – є вихідною для двох дієслів з позиції словозміни, відповідно недоконаного та доконаного виду, що відображено на кількості словозмінних форм (за загальними правилами). У комп'ютерній базі Граматичного словника української мови (словозміна), який укладено у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, таких дієслів нараховано 689 із майже 37 тисяч одиниць (у тому числі 116 дієслів з **-ся**, які мають однакові основи з дієсловами без **-ся**). До бази

Граматичного словника зараховано дієслова зі словників радянського періоду. Серед них є вузькоспеціальні (*азотувати, гудронувати, катетеризувати* і под., усього 126). Тільки двовидових дієслів на літеру «А» дібрано близько 50, а у Великому тлумачному словнику їх налічується понад 70. Отже, «входження» двовидових дієслів в український лексикон тільки розпочалося, а тому й питання, пов'язані з вивченням двовидових дієслів, є надзвичайно актуальними й малодослідженими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість мовознавців у своїх працях лише вказує на групу дієслів, які виявляють значення доконаного чи недоконаного виду тільки в контексті, при цьому зберігаючи одну й ту саму форму. Так І. Г. Матвіяс у «Курсі сучасної української літературної мови» зазначає, що «у незначній групі дієслів значення недоконаного

і доконаного видів може виражатися однією формою. Це переважно дієслова іншомовного походження з суфіксом **-ува- (-юва-)**» [7, 122]. О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський у «Граматиці української мови» основну увагу зосереджують на парновидових і одновидових дієсловах і лише зазначають, що існує група двовидових дієслів [1, 140].

У монографії «Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія» (автор розділу «Дієслово» – К. Г. Городенська) двовидовими називають дієслова, у яких та сама основа виражає одночасно значення доконаного й недоконаного виду. Крім того, відзначається, що значення доконаного та недоконаного виду двовидових дієслів встановлюється з контексту, «зокрема на основі вживання часово-способових форм з відповідними лексико-граматичними засобами» [3, 401–404]. М. В. Леонова розглядає структурні особливості двовидових дієслів, зауважуючи, що більшість із них твориться від іменних основ іншомовного походження за допомогою суфіксів **-ува-, -юва-** [5, 176].

Формулювання мети і завдань статті.

Мета статті – дослідити семантичну дистрибуцію біаспективів як окремого класу в системі дієслів української мови.

Завдання статті: охарактеризувати семантику двовидових дієслів; визначити фактори, які впливають на реалізацію значення виду біаспективів у контексті; висвітлити дистрибуцію біаспективів за семантикою; встановити принцип взаємодії біаспективів з їхнім лексичним значенням.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Дієслівна ланка є вагомим складником системи номінативних засобів сучасної української мови. Однією з найважливіших особливостей дієслів, порівняно з іншими частинами мови, є надзвичайно широкий діапазон позначуваної ними семантики. Тому диференціація дієслівної лексики на лексико-семантичні групи та їх усебічний семантико-синтаксичний аналіз є важливим для упорядкування дієслівної системи української мови. У сучасному мовознавстві все більше уваги приділяється вивченню особливостей дієслівних лексем як реченнєвотвірних одиниць, адже на думку багатьох учених семантична структура дієслова загалом проектує організацію усього речення [9, 8].

Двовидові дієслова є особливою групою в системі вербативів. Окремі з них є двовидовими лише історично. Це дієслова українського походження *дарувати, женити, мовити, клицювати, колесувати, ночувати, розслідувати та ін.* У сучасній українській мові одні з них

поєднуються з префіксами як виразниками лише значення доконаного виду (*дарувати – подарувати, женити – оженити, женитися – оженитися*), інші – з префіксами, що надають їм водночас видового й словотвірного значення (*мовити – вмовити, вимовити, замовити, намовити, промовити, підмовити, колесувати – поколесувати*), [4, 99]; наприклад: *Одарко, ти мені дарувала оцю сорочку, подаруй краще її Іванові* [6, 72].

Інший великий масив біаспективів – іншомовні запозичення, про які йшлося на початку статті. Саме слова другої групи створюють суттєві проблеми для авторів і читачів фахових текстів. Українська мова запозичує ці дієслова зазвичай як двовидові, бо початкові мови не мають граматичної категорії виду Річ у тім, що сучасні романські та германські мови не мають граматичної категорії виду. Зважаючи на це, те саме дієслово (наприклад, англійське *absorb, address, attack*; французьке *absorber, adresser, attaquer*; німецьке *absorbieren, adressieren, attackieren*) може позначати як незавершені, так і завершені процеси залежно від ужитої форми дієслівного часу, адже ці мови мають складнішу, ніж слов'янські мови, систему форм дієслівного часу, протиставлених не тільки за часовими, а й за видовими значеннями, за розовістю – кількараровістю процесу тощо, яка компенсує відсутність категорії виду. Уживаючи такі дієслова у фахових текстах, треба саме контекстом пояснювати, про які процеси (незавершені чи завершені) йдеться, що ускладнює текст та в окремих випадках може спричинити неправильне його розуміння [2, 290–294].

Майже повна відсутність двовидових дієслів в українській мові свідчить про те, що мовна система намагається позбутися невизначеності семантики її одиниць, а це дає змогу прогнозувати, що поступово відбудеться розподіл досліджуваної групи дієслів на підгрупи відповідно доконаного й недоконаного виду. І це можна пов'язати із загальною мовною тенденцією до деталізації номінацій, тобто до вироблення окремої номінації для кожного аспекту поняття, пор. із творенням назв осіб жіночої статі: *лідер – лідерка, прем'єр – прем'єрка, держсекретар – держсекретарка*.

Отже, іншими словами, біаспективи – це дієслова, видове значення яких можна з'ясувати лише за контекстом. Семантичною основою протиставлення граматичних значень доконаного і недоконаного виду є досягнення (чи недосагнення) або відсутність внутрішньої межі в позначенні дії, що формує значення цілісності дії як нероздільної сукупності

початку, продовження і кінця позначеної дії – доконаний вид і значення нецілісності позначеної дії (без ознак сукупності початку і кінця у реалізації дії) – недоконаний вид [5, 65]. Дієслова виявляють ці значення в певних контекстуальних і ситуативних умовах, семантиці та в комбінації видових форм з іншими граматичними формами. Значення недоконаного та доконаного виду в біаспективах встановлюється з контексту, зокрема на ґрунті вживання часово-способових форм. Семантична дистрибуція дієслів тісно пов'язана з їхніми граматичними функціями.

Дериватологи вважають лексико-семантичну групу твірною базою у внутрішньодієслівному словотворенні, фоном виділення способів (родів) дієслівної дії. До цього слід додати, що семантика тематичної групи є визначальним фактором і в процесах граматичної перфективізації.

Лексико-семантичні групи вербальних дієслів української мови мають свої особливості у сполучуваності з префіксами як реалізаторами словотвірної-граматичної та граматичної функції. Вони зумовлені семантичною ознакою граничності / неграничності, яку дієслова різних лексико-семантичних груп виявляють неоднаково [9, 14].

Широта граматичного діапазону дієслова дає можливість виділити велику кількість диференційних ознак, що можуть бути покладені в основу його семантичного аналізу. Семантика дієслова розкривається також через його можливості поєднуватися з іншими частинами мови в певних формах.

Біаспективи, зафіксовані нами у Словнику української мови, можна поділити на такі семантичні групи: дієслова із значенням впливу на об'єкт, ставлення до об'єкта, залежності від об'єкта, стосунку до об'єкта, взаємозалежності, можливості й наміру, інформування, часових меж, зневаги й огиди, наростання ознаки, праці, процесу, мовлення, міри наявності, спрямування дії, фізичного стану, виявлення почуттів, прохання і примусу, уникання, взаємної дії, стану, захисту, волевиявлення, вітання, спостереження, навчання, локативні дієслова.

Семантичну групу **впливу на об'єкт** репрезентують дієслова: *гібридизувати, газифікувати, стандартизувати, сублімувати, секціонувати, реставрувати, реквізувати* тощо. Специфіка семантики таких предикатів вимагає обов'язкової наявності іменників у формі знахідного або називного відмінка без прийменника, напр.: *газифікувати*: док. в. *Передбачається газифікувати велику кількість промислових під-*

приємств, міст і робітничих селищ; недок. в. *Газифікувати вугілля* [8, II, 14].

Групу **ставлення до об'єкта** складають дієслова: *судити, ранили, вітамінізувати, спокутувати, травмувати*. Біаспективи цієї групи об'єднуються спільною назвою, незважаючи на різні граматичні зв'язки, у яких перебувають ці дієслова стосовно інших слів у реченні, усі вони виражають певне ставлення виконавця дії до його об'єкта, напр.: *судити*: док. в. *Хай доля нам судила муку, та, друже, не впадай в розпуку*; недок. в. *Марусю Чурай необхідно судити за смерть Гриця* [8, IX, 826].

Об'єднання біаспективів у групи **залежно від об'єкта** зумовлене особливістю валентності дієслів: *гарантувати, судилося, відпокутувати, ілюструвати*. Хоча семантична дія виражена цими дієсловами і стосується різних сфер діяльності, однак усі вони вимагають наявності в мовному потоці іменників у формі давального відмінка з прийменником чи без нього, рідше у формі називного відмінка, напр.: *судилося*: док. в. *Донець! Донець! Тобі судилось стати в великій битві двічі рубежем*; недок. в. *Ім судилося цасливе майбуття* [8, IX, 826].

Іноді об'єкт при таких двовидових дієсловах – гіпотетичний, але його можна легко підставити в речення (відсутність об'єкта, від якого залежить дія в реченні, пояснюється певною стилістичною метою, щоб підкреслити сам факт дії, а вказівка на об'єкт вважається зайвою), напр.: *ілюструвати*: док. в. *Вся довга історія, що її розповіла вона, лише ілюструвала факт*; недок. в. *Цю бесіду слід ілюструвати цікавими репродукціями з картин художників* [8, IV, 37].

Семантична група **взаємозалежності** представлена дієсловами: *женитися, женити, гармоніювати, синтезувати, солідаризуватися, трестувати*. Напр.: *женити*: док. в. *Може, женять когось – подивлюсь, підійду, може, давніх знайомих між ними знайду*; недок. в. *Женити його збирались восени* [8, III, 212].

Група **спрямування дії** об'єднує лише ті біаспективи, для яких характерне сильне керування дією, процесом, а саме: *капіталізувати, репродукувати, гібридизувати, телефонувати, торпедувати*. Тобто, двовидові дієслова вказують на спрямування дії чи процесу на об'єкт, що зумовлює обов'язкову наявність у реченні як експліцитного, так й імпліцитного іменника у формі знахідного відмінка без прийменника, напр.: *торпедувати*: док. в. *Одного разу він вдало торпедував крейсер, одночасно витримав бій проти трьох міноносців*; недок. в. *Незнайомий міноносець торпедує наше судно* [8, X, 229].

До групи **інформування** належать двовидові дієслова із значенням розповсюдження, передачі інформації незалежно від джерела її повідомлення, поширення. Це такі дієслова, як *рапортувати, інформувати, дезінформувати, популяризувати, радиувати*, напр.: *популяризувати: док. в. Соратнику по перу довелося популяризувати твори свого друга, щоб переконати у його геніальності; недок. в. Він популяризував у гуртках твори основоположників...* [8, VII, 239].

Групу **мовлення** представлено дієсловами: *мовити, прокламувати, коментувати, командувати* (у значенні говорити слова команди), *мотивувати* тощо, напр.: *мотивувати: док. в. Пейзажі тут не лише тло, вони створюють певний настроєвий супровід до дії, допомагають розкрити характери персонажів, мотивувати їх вчинки; недок. в. Він, – мотивувала вона цю пораду, – сам один...* [8, V, 238].

Група двовидових дієслів **праці** є досить численною, сюди входять лексеми безпосередньо зі значенням певного виду діяльності або зайнятості людини, типу *переаранжувати, селікатувати, стратифікувати, окулірувати, пасинкувати, демонструвати, консервувати, клинцювати, штабелювати, тампонувати, тонувати, склографувати, терасувати* тощо, напр.: *клинцювати: док. в. Гадаєш, щоб клинцювати самопал не потрібно підготовки...; недок. в. Для застосування глиносолом'яної обмазки пресовану кам'яну стіну клинцюють* [8, IV, 183].

До семантичної групи **процесу** належать предикати: *селітрувати, фосфатувати, рафінувати, оксидувати, хромувати, платинувати, коагулювати, кальцинувати, іонізувати, дренажувати* тощо, напр.: *гранулювати: док. в. Щоб поліпшити зберігання, транспортування і особливо внесення в ґрунт суперфосфату машинами, його гранулювали; недок. в. Нові клопоти упали на голову Заруби: то погано гра-*

нулювали добрива, то невправно виходили квадрати [8, II, 158].

Дієслова **локативності** є неоднорідними. Залежно від семантичної зумовленості їх можна поділити на:

а) дієслова пересування: *траверсувати, ринути*, напр.: *ринуть: док. в. Бійцям дуже швидко довелося ринути в бій; недок. в. Група верхівців ринула до тачанки* [8, VIII, 490];

б) дієслова зміни місцеположення: *трансгресувати, фланкувати, пеленгувати, вернути*, напр.: *вернути: док. в. Надворі від важених сірих хмар швидко темніло і Микола встиг завчасно вернути худобу додому; недок. в. Та куди ти, чортка б тебе взяла, вернеш?* [8, I, 260];

в) дієслова переміщення: *пікірувати, контр-актувати, емігрувати, експортувати, транспортувати, госпіталізувати*, напр.: *пікірувати: док. в. Літаки зробили коло, але замість того, щоб іти на посадку, різко пікірували на аеродром; недок. в. Насмілюсь доповісти, що це, здається, той самий радянський літак, який перебив мені подорож на фронт... він пікірує!* [8, VI, 533].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, можна зробити висновок, що біаспективи української мови розподіляються за такими семантичними групами: зі значенням впливу на об'єкт, ставлення до об'єкта, стосунку до об'єкта, праці та процесу. Менш продуктивними є біаспективи, що означають спрямування дії, взаємозалежності, залежності від об'єкта й локативні двовидові дієслова. Непродуктивними є такі семантичні групи біаспективів: захисту, інформування, мовлення, міри наявності, прохання і примусу, волевиявлення, часових меж, наростання ознаки, зневаги й огиди, уникання, фізичного стану. Перспективними видаються подальші розвідки щодо стилістично-синтаксичного навантаження біаспективів української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. Київ : Либідь, 1993. 336 с.
2. Гінзбург М. Проблема двовидових дієслів у фахових текстах та шляхи її розв'язання. *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. праць. Вип. VIII / відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ : КНЕУ, 2009. С. 290–294.
3. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
4. Калько М. І. Видова неоднорідність дієслів як вияв взаємодії категорії виду з їх лексичним значенням. *Мовознавство*. 1990. № 2. С. 31–38.
5. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ : Вища школа, 1983. 264 с.
6. Марко Вовчок. Інститутка: Повість. Київ : Дніпро, 1979. 108 с.
7. Матвіяс І. Г. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ : Радянська школа, 1962. 186 с.
8. Словник української мови: в 11-и томах. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
9. Сухарина Н. М. Граматична та лексична семантика українського дієслова в лексикографічній системі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 19 с.

REFERENCES

1. Bezpozasko, O. K., Gorodenska, K. G., Rusanivskyi, V. M. (1993). Gramatyka ukraïnskoi movy: Morfologiya [Grammar of the Ukrainian language: Morphology]. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
2. Ginzburg, M. (2009). Problema dvovydovyh diyeshiv u fahovyh tekstah ta shlyahy yiyi rozvyazannya [The problem of two types of verbs in professional texts and ways to solve it]. *Ukrainska terminologiya i suchasnist: zb. nauk. prac. Vyp. VIII / vidp. red. L. O. Symonenko*. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
3. Gramatyka suchasnoi ukraïnskoi literaturnoi movy. Morfologiya (2017). [Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology] / authors: I. R. Vykhovanets, K. G. Gorodenska, A. P. Zagnitko, S. O. Sokolova; for order. K. G. Gorodenska. Kyiv : Dmytro Burago Publishing House [in Ukrainian].
4. Kalko, M. I. (1990). Vydova neodnorodnist diyeshiv yak vvyav vzayemodii kategorii vydu z yix leksychnym znachennyam [Species heterogeneity of verbs as a manifestation of the interaction of the category of the species with their lexical meaning]. *Movoznavstvo*. № 2. [in Ukrainian].
5. Leonova, M. V. (1983). Suchasna ukraïnska literaturna mova. Morfologiya [Modern Ukrainian literary language. Morphology]. Kyiv : Higher school [in Ukrainian].
6. Marko, Vovchok (1979). Instytutka: Povist [The Institute's Woman]: Story. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
7. Matviyas, I. G. (1962). Kurs suchasnoi ukraïnskoi literaturnoi movy. Morfologiya [Course of modern Ukrainian literary language. Morphology]. Kyiv : Soviet school [in Ukrainian].
8. Slovník ukraïnskoi movy : u 11-ty tomah (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. Kyiv: Scientific opinion [in Ukrainian].
9. Suxaryna, N. M. (2003). Gramatychna ta leksychna semantyka ukraïnskogo diyeshlova v leksykografichnii systemi: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk [Grammatical and lexical semantics of the Ukrainian verb in the lexicographic system]. Kyiv [in Ukrainian].

BIASPECTIVES SEMANTIC DISTRIBUTION BY UKRAINIAN LANGUAGE

Stovbur Liubov Mykolayivna

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
Zaporizhzhia National University
Str. Zhukovsky, 66, Zaporizhzhia, Ukraine*

The verb link is an important modern Ukrainian language component in the nominative means system. In modern linguistics, more and more attention is paid to the features verb tokens as sentence-forming units study, because the verb semantic structure in general projects the whole sentence organization.

Verbs grammatical categories differently characterize the actions, processes and being in states course. In traditional grammar, the form was defined mainly as a basic morphological or general verb grammatical category, because it is inherent in all verb formations and forms: in a certain context, each form expresses the either imperfect or perfect form meaning.

Type is a verb grammatical category that acts as a central to a more general verb category – aspectuality. The action aspect is directly related to the verb semantics, the meanings of which are determined by the whole language grammatical structure and the semantic-paradigmatic lexical connections system. The determining the place difficulty of the action aspect (broader actionality) in the verb categories system is explained by the fact that they intersect lexical, word-forming and grammatical features, between which it is not always possible to draw a clear line. The most common is the action interpretation as a semantic category, because the action genres are not word-forming categories, although some of them are characterized by certain morphemes.

The Ukrainian language uses a number of verbs in which the same base can simultaneously express the perfect and imperfect form meaning, which is why they are called two-type verbs or biaspectives. Issues related to the biaspectives study are extremely relevant and little studied. An attempt is made in the proposed exploration to shed light on the biaspectives semantic distribution by Ukrainian language.

Key words: *type category, two-type verbs, biaspectives, context, semantics, semantic group, distribution.*